

RECENZE—ZPRÁVY

Martin Katriak: *Metodologické zásady sociologického výzkumu* (Přípravná fáza).

(Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1968. Str. 269, cena 22,— Kčs.)

Prudký rozvoj sociologie u nás od její renezanace v polovině šedesátých let ostře posunul do popředí i nutnost její vědecké konfrontace se spádnou dynamikou sociální reality a jejich pronikavých změn. Tedy i nezbytnost sociologického výzkumu jako výrazného poznávacího nástroje této reality. Proto také odborná sociologická literatura, věnovaná nejrůznějším aspektům sociologického výzkumu v přítomnosti, rychle narůstá. (Pro ilustraci připomeňme aspoň studie Frant. Kahudy nebo Přem. Perglera a jeho kolektivu.)

V této vlně nových sociologických studií má recenzovaná práce Katriakova svým důrazem na teoretický rámec sociologickovýzkumné terénní problematiky své plně oprávnění. Stojí zřejmě na krajním pólu koncepčního přístupu k ní, mezi převažujícími aspekty praktické realizace i použitelnosti sociologického výzkumu v terénu a soustavnějším zdůvodněním teoretickým (V. Lamser). To jistě není v případě Katriakovy práce na škodu věci. Tím spíše, že sociologicko-výzkumných akcí nejen v českých zemích, ale i na Slovensku rychle přibývá. Jejich metodologická bilance, hlavně v praxi, však jen zřídka vykazuje aspoň rámcově rozpracovanu i její složku teoretickou. Přece však její nezbytnost a účinnost, jak praktická, tak vědecká, je evidentní. Z větších terénních akcí to pro přítomnost výrazně dotvrzuje výzkum sociální stratifikace i mobility trendů naší společnosti, realizovaný Pavlem Machoninem a jeho pracovním týmem.

Samá Katriakova studie zahrnuje vedle vstupního Úvodu (str. 7–10) v příměřeném kompozičním půdoryse tuto konkretizaci svých dílčích 6 kapitol („části“): Pojem sociologického výzkumu (str. 11–41), Teoretické východisko sociologických výzkumů (str. 42–70), Predmet konkrétných sociologických výzkumů (str. 71–98), Gnozeologické aspekty sociologického výzkumu (str. 99–152), Niektoré logické a metodické otázky (str. 159–197), Otázky konkrétnej prípravy sociologického výzkumu (str. 198–244) a je uzavřena shrnujícím Závěrem (str. 247–248).

Cíl celé práce je dominantně metodologický, včetně gnozeologického východiska při charakteristice sociologického výzkumu. Autor sleduje však i jeho terénní realizaci. Má tu na zřeteli zajištění objektivitu terénního šetření v celém jeho průběhu,

Prvým tematickým okruhem vymezuje koncept sociologického výzkumu. Katriak tím rozumí záměrnou komplexní terénní poznávací činnost, v podstatě analyticko-syntetickou. Empirické údaje takto získané jsou zaměřeny na vědeckou interpretaci jevů šetřené sociální reality. Obvyklé disponibilní metodické postupy zajišťují objektivitu poznávacího procesu.

Vlastním těžištěm Katriakova přístupu k problematice sociologického výzkumu je kategorie vědeckého faktu, případně soustavy faktů, rozvinutých komparačně v linii jejich vztahů k jevu, poznatku i k vědě samé, vhodně doplněných pojmem informace. Katriakovo shrnutí vymezujících znaků vědeckovýzkumné činnosti (důslednosti, exaktnosti, objektivnosti a systematickosti, doplněných asi ještě o záměr-

nost) je dnes jistě přijímáno obecněji. Podětně zůstává také autorovo úsilí o rozlišení jednotlivých druhů vědeckovýzkumné činnosti a o vymezení jejich nosných kritérií. Nebylo by snad vhodné autorovu charakteristiku „specifických druhů sociologických výzkumů“ (v jeho klasifikaci výzkum typologický, experimentální, veřejného mínění, případový a zúčastněný) dotáhnout i na zásadní rozlišení sociologického výzkumu a sociálního výzkumu vůbec? Tím spíše, že jednotlivých subtypů těchto výzkumů (etnografický, demografický, ekologický) či historickospolečenských věd (ekonomie, historie) se v kontextu své studie dotýká (str. 24). Vítána je i Katriakova nomenklatura sociologických výzkumů uzavírající tuto kapitolu. Její účinnost by se jistě zvýšila, kdyby nebyla prezentována jen lineárně, ale i hierarchicky.

Druhý tematický okruh, teoretické východisko sociologických výzkumů, je zvláště závažný. Propracování teoretické i gnozeologické báze sociologického výzkumu se mu jeví jako nezbytné. Marxistická orientace Katriakovy studie tu vychází z historického materialismu. Doplňuje ji i svou konfrontací s jinými vědeckými disciplínami marxistické společenské klasiky (politická ekonomie, vědecký komunismus). Otázka vzájemného poměru historického materialismu a marxistické sociologie se u nás však už častěji posouvá vývojově (předmětně i metodologicky) kvalitativně do jiné pozice, než je výchozí koncepce Katriakova. Mám tu na mysli pojetí této problematiky u Mil. Kalába a Zd. Strmisky, přednesené na mezinárodním sociologickém fóru v Evianu a čtenářsky přístupné v textové úpravě autorů v SC, 1967, čís. 1, str. 1–11. Je vědeckým právem Katriakovým se s jejich pojetím neztožňovat. Protože jde předmětně metodologicky o úsilí závažné, přece jen měl autor na toto pojetí reagovat. Není uvedeno ani v seznamu použité literatury.

Marxistická interpretace specifity zákona společenského bytí a společenského vědomí, doplněná zákonem o určující úloze výroby ve společenském dění (str. 57), by byla takto získala i teoreticky operativní a interpretační prostor širší, než se stalo Katriakovým přístupem. Pro naznačený postup mluví i Katriakův nesouhlas s V. P. Rožinem (jednostranná interpretace určující úlohy způsobu výroby jako základního zákona vývoje lidské společnosti).

Ve třetím tematickém okruhu své studie — předmět konkrétních sociologických výzkumů — se autor podnětně zabývá vzájemným poměrem historického materialismu a společenských věd. Po kritické konfrontaci s odbornou literaturou (P. V. Rožin, J. J. Wiatr, V. Wagner) předmět marxistické sociologie chápe specifitěji, než bývá starší, tradiční pojetí jeho jednostranné identifikace s historickým materialismem. Tak si zajišťuje nutné předpoklady pro vymezení rozsahu sociologického výzkumu zaměřeného na poznání konkrétních sociálních jevů. Kategoriale je dále rozčleňuje na sociální útvary, sociální aktivity a sociální výtvoary, které blíže specifikuje.

Účinným Katriakovým přínosem je jeho pokus o jednotící systemizaci sociálních jevů (hlavně str. 85–89), doprovázených jejím grafem (str. 86). Ujasnění některých filosofických i psychologických aspektů k celé problematice usnadňuje autorovi omezit komplexně předmět sociologického výzkumu „na skúmanie vzniku, vývinu, štruktúry a spoločenského fungovania rôznych sociálnych skupin, ako spoločenských útvarov, ktoré skúma buď ako celok, alebo ich určitú komplexne poňatú stránku, alebo moment“ (str. 96).

Čtvrtý úsek autorovy studie je soustředěn na problematiku gnozeologických aspektů sociologického výzkumu a logicky těsně příleží k problematice kapitoly předchozí. Katriak se v ní zamýšlí z marxistických pozic nad zásadami poznávacího přístupu k sociální realitě vůbec. Analyzuje možnosti „elementárneho stupňa poznania“ této reality při získávání vědeckých faktů: bezprostřední smyslový obraz reality, zprostředkovaná forma jejího poznání, explorativní přístup k subjektivní složce této reality, a konečně genetickohistorický přístup k šetřeným jevům (str. 107). Tyto čtyři základní varianty poznávacího způsobu sociální reality v dalším kontextu autor rozvíjí a upřesňuje kritickým využitím dostupné metodické literatury (str. 108–128). I ostatní tematické úseky autorem sem zahrnuté (dosah teoretického myšlení či poznání sociální skutečnosti, hlavně jeho účinný podíl při hodnocení interpretace získaného výzkumného materiálu, problematika faktové verifikace praxí a základní údaje o kvantitativním poznávacím přístupu k jevům sociální reality) jsou nejen informativní, ale i podnětné. Zůstávají snad i někdy diskusně otevřeny. Např. jednostranná priorita dneš-

ních výzkumně kvantitativních poznávacích přístupů k sociální realitě a nedocení možnosti kvalitativních přitom.

Pátý tematický okruh Katriakovy práce je zaměřen na některé logické a metodické otázky terénního sociologického výzkumu. Osvětluje to svým pojetím jeho komplexnosti. Zamýšlí se nad metodickými poznávacími důsledky integračních tendencí vědeckého poznávacího procesu vůbec (výskyt tzv. limitativních vědeckých disciplín). Domýšlí jejich dosah pro kolektivní způsob vědecké práce, výhledově nezbytný i v oblasti sociální.

Autor podrobněji rozvíjí souhrnný přístup ke studiu sociálních jevů a indikuje řadu rysů, které je třeba přitom respektovat. Zahrnuje sem sociální funkce těchto jevů, jejich sociální efektivnost i kvalitativní a kvantitativní jejich složky. Všimá si i jiných přístupových možností k sociálním jevům: aspekt ekonomický, demografický, politický, kulturní i vývojové historický. Zvláště aspekt poslední jej zajímá. Pozitivně nutno hodnotit i Katriakovu iniciativu, kterou věnuje problematice vědeckého pojmosloví, funkčně metodologickým i gnozeologickým hlediskům jeho pracovního použití. Je nespornou zásluhou autorovou, že v rámci teoretické koncepce celé své studie ji účinně propořčně vyzvedl. Konfrontace s konkrétním řešením podobné problematiky jinde, např. ve vstupních kapitolách J. L. Fischerovy *Krise demokracie* (I. a II. díl, 1934) by tu byla nejen výrazná, ale i prospěšná.

Za plně zdařilé považují Katriakovo expoé o metodách sociologického výzkumu; jeho orientující přehled empirických výzkumných přístupů: metoda observační (pozorovací), metoda explorativní, metoda historická a metoda experimentální. Svým pojetím metody redukuje Katriak u nás poněkud jednostranně recipované rozlišení sociologicko-výzkumných metod, procedur a technik. Tím se kontinuitně dost blíží i tradičnímu přístupu Brněnské sociologické školy k této kategorii („metodické postupy“).

Obsáhle zůstává zpracován zvláště poslední, šestý tematický okruh, jeho studie — otázky konkrétní přípravy sociologického výzkumu. Koresponduje svým pojetím jak autorovu teoretickému východisku, tak i konkrétním potřebám praxe, která právě při svém převážně operativním použití sociologického výzkumu přípravou fází dost často podceňuje a zanedbává. Jen na škodu věci samé a dosahovaných výsledků. Jednota teorie a praxe ve svědomité teoretické přípravě sociologického výzkumu tu vystupuje zvláště intenzivně v ujednocujícím dosahu.

Adekvátní pozornosti nezbytně vstupní přípravy sociologického výzkumu před jeho terénní realizací účinně poslouží i Katriakova specifikace jejich dílčích úseků: určení výzkumného problému a vymezení cíle, předběžná teoreticko-empirická analýza problematiky, vymezení a formulace pracovní hypotézy, určení předmětného rozsahu konkrétního terénního výzkumu a vypracování metodické koncepce jeho dílčích terénních postupů.

Tuto část Katriakovy studie završuje vymezení metodického projektu sociologického výzkumu i organizační zajištění jeho provedení v terénu. Spolu se syntetickým „závěrem“ poskytuje tato knižní studie Katriakova všechny zásadní předpoklady k tomu, aby vědeckost sociologického výzkumu při jeho praktickém použití byla co nejpřiměřenější. V plném souhlase s vlastní formulací autorovou: „V žiadnom prípade nemožno teoretické, metodologické i konkrétné metodické otázky hociktorého sociologického výzkumu riešiť schématicky, šablónovite, prípadne dogmaticky, ale vždy podľa špecifických situčných podmienok, v ktorých skúmaný jav funguje, za ktorých sa sociologický výskum uskutočňuje, s určitou invenciou, tvorivo a vždy na príslušnej vedeckej úrovni...“ (str. 248).

Jako každé dílo má i studie Katriakova své diskusně otevřené úseky i své nepopírné klady. Mezi diskusně otevřené souvislosti jeho recenzované knihy bych zahrnul hlavně nedostatek kontinuity řešení tématiky, především domácí, a to hlavně české (I. A. Bláha, J. L. Fischer, K. Galla aj.), tak i slovenské (Ant. Štefánek a jeho žáci, Alex. Hirner atp.). Stejně tak ne dost plně vyznění terénního úsilí současného, ať českého (např. komplexního sociologického výzkumu vývojových trendů stratifikační problematiky současné naší socialistické společenské struktury, realizovaného prof. P. Machoninem a jeho kolektivem), ať slovenského (doc. Pašiak, dr. Roško atp.). Tím spíše, že jde o problematiku závažnou teoreticky, a hlavně aplikačně.

Také vztahy sociologického výzkumu v praxi, především průmyslové sociologie (prof. Jar. Kohout, doc. Jar. Kolář, doc. Drag. Slejška, či prof. J. L. Fischer a Ing. Zajíček), i slovenské úsilí bratislavského Československého ústavu lidské práce, či

výrazné výsledky výzkumu v oblasti OKD (doc. K. Wysocki, dr. K. Balšínek, J. Špaňhel atd.) by zasloužily jistě aspoň rámcově svou bilanční registraci. Stejně tak i problematika sociologie venkova či analogické výzkumy jiných odvětvových sociologií. Vhod by přišlo i rozpracování technické teorie o použitelnosti sociologického výzkumu v praxi vůbec: širší škála diferencovaného použití výzkumu, zjištění kmenových znalostí vedoucích činitelů, např. průmyslových podniků o rozpětí i naléhavosti konkrétní sociální problematiky, otázka praktického využití dosažených výsledků, profesní uplatnění sociologa, spolupráce praxe na nejrůznějších jejích úsecích s vysokoškolskými institucemi, vliv zpětné vazby realizovaného výzkumu na informovanost osazenstva, její důsledky pracovně výrobní, sociálně vztahové i podnikové identifikační atp.

V použité metodologické literatuře postrádám uvedeny výrazné práce J. I. Fischery, hlavně hektografovanou verzi jeho Uvedení do vědy. Vývojové paralela s prof. Filkornem, prof. Hrušovským i akad. Siráckým by tu i pro vlastní koncepční přístup Katriakův byla asi kriticky přínosná. Stejně se jeví i analogická situace slovenská (citov. už doc. Hirner, doc. Pašiak, dr. Roško atp.). V rovinně projektových postupů sociologického výzkumu sotva měly vypadnout práce Bláhovy: Velká na Velickou (30. léta), a hlavně komplexní sociologický výzkum města Brna (2. pol. 40. let). Tím spíše, že starší jejich přepis v cizích odborných časopisech či zprávy o nich (např. v Cahiers intern. de sociologie) se promítly živou pozitivní mezinárodní odbornou odezvou.

O výhradách k jednostranné Katriakově prioritě metodických přístupů matematicko-statistických a nedoceníení jejich sociologicko-výzkumných variant tradičních, kvalitativních, jsem se už zmínil. Snad bylo vhodné položit větší důraz na dosah problematiky pojmoslovně, vědecky interdisciplinární, při práci v terénu. Výraznější uplatnění obou zřetelů (metodicky kvalitativního i odborně pojmoslovného) předpokládá důslednější dotazení aspektů kontinuitních nejen při terénní praxi, ale i ve vlastní teorii sociologického výzkumu. Snad by bylo možno širě diskutovat i o jiných souvislostech řešené problematiky: o pozici výzkumu v předmětném poli sociologie vůbec, o jeho rostoucí naléhavosti a nezbytnosti v moderní industriální společnosti na prahu VTR, dotknout se blíže aktuální tematické nomenklatury sociologických výzkumů, otázky přiměřené studijní přípravy vysokoškolské, i jiných odborných výzkumných kádrů atp.

Šlo by jistě přiřadit do koncepčního rámce Katriakovy studie i jiné otevřené souvislosti výzkumné problematiky. Ale to nemůže nijak tlumit zásadní tvůrčí a rozvojový přínos Katriakovy studie. Po mém soudu spočívá v tom, že přesvědčivě ukázal na nepostradatelnost teoretických základů jakéhokoli typu terénního sociologického výzkumu vůbec. Jejich gnozeologicko-metodologické východisko je i pro výzkumnou praxi postulátem nejen relevantním, ale i neodčinitelným. To výrazně dotvrzuje i koncepční pojetí celé jeho studie. Autor se pokusil najít základ svých výkladů v gnozeologických předpokladech dialektického, respektive historického materialismu. Po mém soudu funkčně účinněji spíše tam, kde je sám domýšlel, než tam, kde je takto formuloval komparačně a programově (hlavně kap. II). Pozitivním zůstává i Katriakovo rozpracování teoretické koncepce sociologického výzkumu, s jejím doprovodným podtextem interdisciplinárního řešení, jehož význam vyhledově narůstá. (Viz úsilí Rad. Richty a jeho pracov. kolektivu.) Přes podnětnost Katriakova pojetí bychom tu však uvítali už asi i přístup hlubší. Nutno pozitivně zdůraznit, že s vnitřní logikou Katriakova celkového pracovně tematického postupu zůstává účinně spjata i komplexní jazyková složka jeho vědeckého projevu: syntakticky sémantická, odborně lexikální i funkčně stylistická.

Shrme-li, tedy při všech potenciálně otevřených diskusních souvislostech (jejich rozsah je ostatně do značné míry i záležitostí autora samého) recenzovaná studie Katriakova svým závažným a důsledným úsilím o vypracování přiměřeného teoreticko-metodologického modelu sociologického výzkumu poskytla i pro jeho účinné provádění uplatnění v terénu všechny zajišťující předpoklady, které by v praxi umožnily „čelit simplicizujícím, případně dogmatizujícím tendenciam, které sa pri (jeho) realizovaní objavujú“.

Takový přístup k sociální realitě je na autorově pojetí sociologického výzkumu nejen vědecky příznačný, ale i metodologicky iniciativní a terénně nezbytný. Komplexní bilance Katriakovy knižní studie je tedy kriticky tvořivá, poznatkově přínosná, pozitivní.

Mojmir Hájek